

Олег Дячок
(Академія митної служби України, Dniepropietrowsk)

Організація митної служби у Великому князівстві Литовському

Джерела містять надто скупу інформацію про організацію митної служби у Великому князівстві Литовському, а відтак і досліджень з цього питання досить мало. Зокрема, останнім часом до нього звернулася Лариса Жеребцова¹.

У цій розвідці йтиметься про державні митниці, поряд з якими було чимало й приватних.

Одним з перших на особливість практики митних зборів у Великому князівстві Литовському вказав Митрофан Довнар-Запольський. Нею були митні округи, що “оперезували з усіх боків кордони держави”. За Казимира (великим князем литовським був у 1440–1492 рр., польським королем – у 1447–1492 рр.) і Олександра (1492–1506 рр.) їх район не завжди строго витримувався, про що свідчить окрема віддача на відкуп волинських мит у Володимирі та Луцьку й комор у Підляшші. Але за Жигимонта I (великим князем литовським був у 1506–1544 рр., польським королем – у 1506–1548 рр.) митні округи набули більш стійкої форми. Він здавав на відкуп цілі округи або й об’єднував у руках одного відкупщика кілька митних округів. Наприклад, з 1523 р. волинські та підляські мита були віддані в оренду компанії євреїв на чолі з Міхелем Єзофовичем.

У центрі кожного митного округу, в найбільших господарських містах, знаходились комори, тобто головні митниці. На кордоні або на “гостинцях”, у господарських і приватновласницьких маєтках, стояли прикорморки, тобто відділення головної митниці. У містечках та селах були пости, де “лежала” митна варта. На польському прикордонні варта знаходилась і в сусідніх польських містечках, на думку М. Довнар-Запольського, “ймовірно, для спостереження за напрямком товарних транспортів”. Учений звернув увагу на

---

¹Л. Жеребцова, *Практическая организация таможенной службы на землях Великого княжества Литовского*, [w] *Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі*. 22–24 вересня 2011 р. Кам’янець-Подільський. Тези доповідей, Київ 2011, s. 32–35.

те, що в ранніх актах відділення головних митниць також називались коморами, а головна митниця інколи називалась головною коморою. Господар віддавав на відкуп або в управління цілий округ якійсь особі, а та вже від себе призначала своїх слуг (“справців”) на прикорморки ².

Zygmunt I Stary, wizerunek na groszu,

Практикувались два способи управління округами. Перший полягав у тому, що для завідування ними скарб призначав особливих справців, які отримуючи платню, стягували мито та збори й віддавали все повністю до скарбу. Зокрема, наприкінці XV ст. київський ключник Сенько Полозович й митники Санько та Михайло Цибуля держали від Олександра *“мыто Киевское к верной руке”*. Інший спосіб – здача в оренду одній або кільком особам на задалегідь визначених умовах ³. Наприклад, млин, мірки, мито та корчму в Кременці раніше *“запродували”* (тобто здавали в оренду) за триста кіп грошей. Але на момент складання люстрації Кременецького замку 1552 р. кременецький війт держав їх *“отъ королевое ее милости к верной руке”* ⁴, тобто королева Бона призначила його справцею. У 1536 р. королева Бона отримала в ординацію замок і місто Кременець. Саме з цього року вона встановила тут третю на Волині головну митну комору (дві інші були в Луцьку та Володимирі). Також з 1536 р. Бона отримала у держання всі митні округи

² М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах*, Кіјów 1901, т. I, s. 534–535, 538.

³ Тамже, s. 540; Л. Ю. Жеребцова, *Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст.*, [w] *Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Дніпропетровськ 2005, s. 33; *Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянищина*, оргас. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко, Кіјów 1990, s. 44.

⁴ *Архив Юго-Западной России, Кіјów 1890, cz. 7, t. 2, s. 29.*

Великого князівства Литовського, крім Волині. Митні комори на Волині вона отримала від Жигимона Старого у 1538 р., після смерті князя Яна із князів литовських, котрий держав їх до того як компенсацію за військові витрати у Стародубській війні. Королева мала намір, по-перше, централізувати та уніфікувати всю митну адміністрацію князівства, а по-друге, вийти із залежності від приватних підприємців-свреїв, які завдавали шкоди торгівлі й скарбу, використовуючи привілейоване становище орендарів. З 1536 р. вона по головних коморах стала розставляти по три адміністратора на чолі зі справцею комори. Обов'язки останніх детально регламентувалися у відправлених їм 8 листопада 1536 р. з Кракова листах Жигимонта Старого. З цих трьох один був шляхтичем, а двоє інших – місцевими бурмистрами, інколи міщанами. За привілеєм від 29 червня 1538 р. королева отримала також воскові та соляні комори зі “старим митом” за оплату 1300 кіп литовських грошей. Митне господарство знаходилося під управлінням королеви Бони до 1546. Прибуток від мита суттєво зріс: якщо у 1520 р. він складав 4 тисячі кіп грошей, то у 1546 р. – майже 13 тисяч⁵.

Такі самі способи застосовувалися й для управління митними і соляними коморами, що засновувались на зразок звичайних митних комор⁶.

У сусідніх Польщі та Московській державі також митниці передавалися в управління призначеним особам або віддавалися в оренду. В Польщі вони називалися *wypuszczenie w komis* та *wydzierżawienie*. Перший був характерним для цільних комор з кращим контролем, які знаходилися в торгових осередках, й полягав у тому, що управитель ціла (прикордонного мита) мав надати власникові комори детальний звіт про рахунки. Провінційні комори зазвичай віддавали в оренду. У Московській державі застосовували два способи укомплектування митниць – вірний та відкупний. Перший з них полягав у тому, що для виконання обов'язків на митниці (таможні) залучали купців, посадських людей та уїзних селян, які, по суті, відбували повинність. Служба була безоплатною, “на віру”, у зв'язку з чим посадові особи складали присягу. За відкупного способу зацікавлена особа вносила до державної казни суму, не меншу, ніж середній збір мита за минулий рік, після чого збирала мито на свою користь. Для кожного торгу центральна влада видавала уставну таможенну грамоту. У випадку передачі митниці на відкуп, у грамоті визначалися умови, за невиконання яких відкуп міг бути достроково припинений. У Молдові митні збори стягували вामеші, які належали до

---

⁵ М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского...*, s. 542; В. Полищук, *Ревизия вольных мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.)*, „Istorijos šaltinių tyrimai”, 2, red. Artur Dubonis, Wilno 2010, s. 143–145; Л. Жеребцова, *Практическая организация таможенной службы...*, dz.cyt., s. 34.

⁶ О. Грушевський, *З економічного життя XVI в.*, “Україна: науковий трьохмісячник українознавства”, red. М. Грушевський, Кіјów 1917, ks. 3/4, s. 14, 17; О. Грушевський, *З міського господарства XVI в. Топниця, восковіїня і воскові комори*, “Записки історично-філологічного відділу УАН”, red. М. Грушевський, Кіјów 1925, ks. VI (1925). Prace sekcji historycznej, s. 2–3.

категорії воеводських чиновників і підпорядковувалися великому вамешу. Разом з тим, окремі воеводи віддавали митні збори на відкуп купцям. Наприкінці XVI ст. молдовський господар отримував 40 тис. талярів річної відкупної ціни за оренду головної митниці в Яссах⁷. Тобто, можна говорити, що зазначені два способи управління митницями мали на той час загальний характер.

Детально митна інфраструктура на українських землях Великого князівства Литовського розглянута в одній з наших статей⁸.

Тривалий час єдиних мит і тарифів для всієї території держави не існувало. Мито стягували, відповідно до звичаю. Про це свідчать т.зв уставні грамоти (або обласні привілеї) великих князів окремим землям⁹. Зокрема, у підтвердженні короля Олександра всій землі Волинській на права і вольності, відповідно до привілею короля Казимира від 16 лютого 1501 р., сказано, що *“не надобе мыть зъ ихъ людей брати, нижли мають мыта старые давати, где и передъ тымъ будутъ даивали”*¹⁰. 1 вересня 1529 р. Жигимонт Старий надав привілеї *“всим обывателемъ шляхте земли Киевское на права и вольности ихъ”*. У ньому говориться:

Такъ же просили насъ князи и панове, и земяне Киевские, ижъ новины уводили врадники наши, воеводы Киевские... и тежъ о мыта новые, где здавѣна не бывали, а ново уставленные; – и били намъ чоломъ, абыхъмо имъ тые новины отъложили.... А о мыта новые такъ уставляемъ: где бы здавѣна не бывали за предковъ нашихъ... тутъ и теперъ не потребъ воеводамъ нашимъ мыгъ новыхъ уставляти, нижли старые звычайные мыта мають браны быти по давѣному”¹¹.

⁷ S. Weyman, *Clia i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 94–95; А. Ю. Соломеин, *История таможенного дела и таможенной политики России: Краткий курс лекций*, Sankt Petersburg 2006, s. 45; В. Г. Балковая, *История российского таможенного законодательства: учеб. пособие*, Władystok 2009, s. 29; М. К. Чучко, В. В. Грабян, *История митної справи на Буковині (XIII – початок XXI ст.)*, Czerniowce 2009, s. 82, 85–86; Л. Гвоздик-Прицак, *Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке*, Кіjów 1999, s. 73.

⁸ О. О. Дячок, *Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст.*, “Історія торгівлі, податків та мита”, Dniepropietrowsk 2010, № 1, s. 66–73.

⁹ За висловом Михайла Ясинського, в уставних земських грамотах міститься *“детальне визначення відношення данної землі або провінції до всієї держави”*. За відсутності загальнодержавних законодавчих збірників, за своїм змістом і призначенням вони можуть бути названі місцевими законами із загальними нормами для певної обмеженої території. Учений також їх визначив як *“законодавчі акти, котрі давались окремим землям, що входили до складу держави Литовської в особі всього їх населення, з метою підтвердження давнього звичаєвого права кожної землі визначити відношення її до держави та її місцевих органів і регламентувати різноманітні сторони місцевого суспільного життя, переважно на основі місцевих же звичаїв”* (М. Ясинский, *Уставные земские грамоты Литовско-русского государства*, Кіjów 1889, s. 30–32, 35–36).

¹⁰ *Lietuvos Metrika. Ks. 25 (1387–1546). Užrašymų kn. 25*, Wilno 1998, s. 102; Д. Ващук, *“АБЫХМО ДЕРЪЖАЛИ ИХЪ ПСОДЛЪ ПРАВА ИХЪ ЗЕМЪЛИ”* (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.), Кіjów 2009, s. 271.

¹¹ *Lietuvos Metrika. Kn. 25*, s. 190.

Подібні положення притаманні й іншим обласним привілеям¹².

Особливо слід звернути увагу на лист (грамоту) Казимира другої половини XV ст. про стягнення мита у маєтках волинських князів, панів, бояр і зем'ян. Ним заборонялось стягувати мита, встановлені після Вітовта. За порушення передбачалася санкція: "... а хто маєть по новыхъ мытехъ ... мыто брати, в тыхъ имѣня пооднимаемъ", – котра пізніше буде закріплена в статуті 21 розділу 1 Першого Литовського статуту за аналогічне порушення¹³. Крім того, в документі детально перелічені пункти, в яких можна стягувати визначене мито та його розмір (що відповідало звичаю – "нижли бы есте тутъ мыто брали, гдѣ было здавна"), а також те, де це заборонялося робити¹⁴.

Митрофан Довнар-Запольський відзначав, що порядок стягнення й особливо розмір мит на кожній митниці встановлювалися місцевим звичаєм, який залежав від різноманітних умов і був вироблений упродовж століть¹⁵. Але тексти уставних грамот не містять відомостей про те, які мита стягувались і як саме це здійснювалось. Певна інформація про вказані аспекти є в інших джерелах. До них, наприклад, відноситься перелік митних зборів на торговому шляху з Торуня до Володимира¹⁶, датований 1349 або 1386 р., і, звичайно ж, ревізії замків. Зокрема, в ревізії державних замків Великого князівства Литовського 1552 р. міститься інформація про розміри обвістки¹⁷, помірною, мита з каравана, соляного, рибного та інших видів мита у кожному з них. Якщо в Черкасах, торговці, які не мали безмитних листів¹⁸, платили обвістку в розмірі 3 гроша від копи, то в сусідньому Каневі – 2 гроша. У Володимирі десята частина від дерев'яного, мостового, подорожного, помірною, м'ясного і соляного мита йшла на користь місцевого владики. У Вінниці по 2 гроша від копи платили старості. Тут також стягували мито господарське: "Отъ камена воску по 4 гроши, отъ вола по 3 гроши, отъ кожи всакоє по грошу польскому".

---

¹² М. Ясинский, *Уставные земские грамоты...*, s. 157; Д. Ващук, "АБЫХМО ДЕРЪЖАЛИ ИХЪ ПГОДЛЪ ПРАВА ИХЪ ЗЕМЬЛИ", s. 125–126, 135.

¹³ *Статут Великого княжества Литовского 1529 года*, red. K.I. Jabłoński, Mińsk 1960, s. 39.

¹⁴ *Акты Литовской метрики*, Warszawa 1896, t. 1, wyd. 1, 1413–1498, zebrał F.I. Leontowicz, s. 8–9.

¹⁵ М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского...*, dz.cyt., s. 400, 531.

¹⁶ *Hansisches Urkundenbuch*, oprac. K. Höhlbaum, Halle 1882, t. III, s. 312–313; *Торговля на Україні...*, s. 20–22, 369.

¹⁷ Обвістка, або обвістка – податок, що стягувався на митниці, головне призначення якого полягало в повідомленні про прибуття товарів.

¹⁸ Безмитні листи, що звільняли від сплати мита, давались великим князем, як правило, окремим особам за певні заслуги або громадам для їх підтримки після яких-небудь катаклізмів чи подій, котрі суттєво впливали на матеріальний стан населення. Наприклад, 22 жовтня 1551 р. Жигимонт II Август звільнив оршанських міщан на десять років від сплати мита по всьому Великому князівству Литовському із-за значного їх зубожіння від забезпечення підводами послів, котрі часто проїжджали через Оршу, та неврожаїв у попередні роки (*Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552): Кніга запісаў 28*, прыг. do druku i oprac. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі, Mińsk 2000, s. 167).

Особливо різноманітними мита були в районі Мозирського замку.¹⁹ На Кременецькій митній коморі у 1563 р. мали сплачувати важне, помірне, мостове та обістку²⁰. Цінну інформацію про розміри митних зборів і порядок їх стягнення містить лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єзофовича від 18 листопада 1526 р.²¹

Лариса Жеребцова звертала увагу на те, що в основу митних зборів була покладена ідея оплати послуг, які надавалися державою, місцевими громадами або приватними особами²².

Уже в першій половині XVI ст. мали місце істотні змін. Як відзначав, Митрофан Довнар-Запольський, відбувалося це “не шляхом ломки старого звичаю, а через нові нашарування на старому тарифі й обкладання нових предметів споживання, що раніше не підлягали збору мита”. При Олександрі були запроваджені особливі мита на віск і сіль. Жигимонт I поряд зі “старим звичклым” митом вводить “нове”, або “новоподвышоное”, перша згадка про яке зустрічається на Підляшші та Волині в 1523 р. Нове мито вводилось на товари, що ввозились і вивозились. На початок Лівонської війни відмінності між старим і новим митом багато в чому стерлися, й вони практично злилися в одне. Але, викликана гострою потребою державного скарбу в коштах, ставка знову була збільшена постановою господаря і Панів-ради від 7 грудня 1561 р. Новий тариф запроваджувався тимчасово. Але через те, що війна затягнулася, 27 серпня 1566 р. на Берестейському сеймі його було не тільки продовжено до 1568 р., але й збільшено. На основі господарських декретів тариф 1566 р. діяв до смерті Жигимонта Августа в 1572 р.²³

У цей же час були видані перші “такси” (тарифи) старого мита для різних митних округів Великого князівства Литовського. Митрофан Довнар-Запольський вважав, що такса для підляських комор, видана зразу ж після Люблинської унії 1569 р., ймовірно була розповсюджена на територію всього князівства²⁴. Після створення Речі Посполитої в Литві, як і в Польщі, мита і різноманітні збори запроваджувалися тільки на вальних сеймах²⁵. Наприклад, таким чином у 1605 р. на “зъездѣ вси станы панове рада., яко и послы съ каждого

¹⁹ Архив Юго-Западной России, Кіјów 1886, cz. 7, t. 1. Акты о заселении Юго-Западной России, s. 589, 595, 604, 617–619; Торгівля на Україні..., s. 78–84.

²⁰ Архив Юго-Западной России, cz. 7, t. 2, s. 70.

²¹ Торгівля на Україні..., s. 51–52.

²² Л. Жеребцова, Роль Первого Литовского Статута в истории институционализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского, “Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys”, red. I. Valikonytė і L. Steponavičienė, Wilno 2005, s. 196.

²³ М. Довнар-Запольський, Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского..., s. 495–499, 502–504; М. В. Доўнар-Запольскі, Дзяржаўная гаспадарка Велікага княства Літоўскага пры Ягелонах, прыг. do druku: А. І. Груша, Р. А. Аляхновіч; wstęp: Д. У. Караў, А. У. Унучак, А. І. Груша; komentarze: А. І. Груша, Ш. І. Бекцінееў, Л. Каралюс, Mińsk 2009, s. 669–673, 676–681.

²⁴ М. Довнар-Запольський, Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского..., s. 507, приг. 1, s. XLIV–XLVII.

²⁵ Ф. И. Леонтович, Рада великих князей литовских, „Журнал Министерства народного просвещения”, Sankt Petersburg 1907, seria nowa, cz. XI, październik, s. 303–304.

повъту” прийняли рішення про запровадження на один рік “новоподвышеного” мита, водного сплаву та чопового “на оборону земли Ифляндской”, оформлене універсалом Жигимонта III²⁶.

Відомий дослідник історії Великого князівства Литовського Володимир Антонович так коротко охарактеризував тогочасні митні процедури: “Усі купці, які провозили товари, повинні були у першій, що траплялася їм на шляху, митній коморі оголосити, під страхом конфіскації, кількість, вартість і місце призначення товару та сплатити за право провезення належне мито; видана квитанція забезпечувала для них вільний проїзд королівськими землями, містами і староствами до оголошеного місця призначення; однак сплачене мито до державної скарбниці ще не звільняло цілком від мит товар, що перевозився. По дорозі у кожному місці доводилося ще сплачувати за проїзд через нього “мостове”, а у випадку, якщо місто виклопотало собі на те привілей, і особливе мито на користь міської скарбниці”. Брала мостове і мито на свою користь і власники сіл²⁷.

Матеріали Литовської метрики дають певне уявлення про організацію митної служби у Великому князівстві Литовському в середині XVI ст. Прикладом може бути лист Жигимонта I 1542 р. Григорію Григоровичу Остиковичу на Новгородське воєводство. Останньому надавався замок з дворами і фільварками “со всимъ по тому”, як і попереднім новгородським воєводам. Проте мито мало надходити до великокнязівського скарбу, як це було вже за Жигимонтового батька Казимира. Аналогічного змісту лист дано на воєводство Вітебське²⁸. Очевидно, для того часу це стало загальною практикою.

У поборових листах від 7 грудня 1561 р. детально регламентовано процедуру митного оформлення. Сплативши на кордоні мито з “новопривезених” товарів, занесених до реєстру, повторно купець його не повинен був сплачувати, навіть якщо вивозив товари за кордон. Якщо ж при ввезенні торговець не міг заплатити на кордоні або не міг бути здійснений “шацнуок” (оцінка, визначення вартості), належало всі товари занести до реєстру “поборцовъ граничныхъ, ничто не утаиваючи, и квит на то взяти за печатю зъ скарбу на то даню”. За цим квитом (борговою розпискою) при кордонах, на митних коморах, слід було провести оцінку товару, а купець мав сплатити мито у Вільні або в головній коморі того місця, куди допроваджувався товар²⁹.

---

²⁶ Акты, издаваемые Виленскою Археологическою комиссией, Wilno 1870, т. 3. Акты Брестского городского суда, с. 323–324.

²⁷ В. Антонович, Предисловие, „Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов”, Кіѡвъ 1869, cz. 5. Акты о городах (1432–1798), т. I, s. 71–72 (ten sam tekst: В. Б. Антонович, Исследование о городах юго-западного края, [w] tenże, Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, Кіѡвъ 1885, т. I, s. 179).

²⁸ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28, s. 148.

²⁹ Lietuvos Metrika. Kn. 564 (1553–1567): Viešųjų reikalų kn. 7, Wilno 1996, s. 87–88.

Цікаву інформацію про роботу митника містить скарга писаря старого мита Віленського прикоморку Яна Лопінського від 19 вересня 1601 р. Двома днями раніше віленський купець Вінгольт Корнеліуш прислав до нього через свого фактора два квити старого мита Ковенської комори на привезені з німецьких земель у двох кіпах й опечатані на Ковенській коморі товари і запрошував прийти до його кам'яниці, щоб “*водлугь звычайу давного огледевши до реестру мытного списаль*”³⁰. Очевидно, це була звичайна процедура.

У документах зустрічаємо вирази: “*мыто дали и бочки понацеховали*”, “*обмытили и бочки оцъховали*”, “*А если бы которіе хотели мыта ... и коморы ... проеждъчать без цеху и без квитов...*”³¹. Ціхою, або цехою, називалося клеймо, що ставилося митниками на спаковані товари або бочки на знак сплати мита. Кожна митниця мала особливу печатку із власницьким знаком орендаря митних зборів або гербом справці мит³². Таким чином, терміни “*понацехували*”, “*оціховали*” означають засвідчення митником сплати мита шляхом оклеймування товару печаткою.

З 40-х років XVI ст. шляхта Великого князівства Литовського розпочала боротьбу за “*поправку статута*” в своїх інтересах³³, зокрема за надання митних пільг³⁴. Це було обумовлено тим, що конституція Корони 1496 р. закріпила право польської шляхти експортувати без сплати мита продукцію власного виробництва. Після неодноразових звернень господар у 1559 р. дозволив “*княжатам, панятам і всій шляхті*” вивозити, не сплачуючи мито, лісові товари власного виробництва та з власних маєтків, а також вирощені, а не придбані зерно і худобу. Обов'язковою умовою була присяга пана або його слуги на першій коморі про те, що товар виготовлено або вирощено у власному господарстві. Невдовзі у Другому Литовському статуті 1566 р. з'явився новий артикул (26 розділу 1) про звільнення шляхти від сплати мита при здійсненні експорту зерна та лісових товарів власного виробництва. Про походження товарів, що вивозились, на головних коморах мали скласти присягу їх власники або послані ними гідні довіри слуги. Належало лише сплатити мито від підвід, якими перевозили зерно на продаж, на мостах “*старожитных*”,

³⁰ *Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею, Wilno 1875, т. 8. Акты Виленского городского суда, с. 486–487.*

³¹ *Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археографическою Коммиссиею, Sankt Petersburg 1903, т. XX. Литовская метрика. Том первый, зводъ 1256; Торговля на Україні..., с. 74.*

³² О. Грушевський, *3 економічного життя XVI в.*, с. 16; *Торговля на Україні...*, с. 345 (komentarz do № 55).

³³ М. Любавский, *Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*, Moskwa 1900, с. 517–520; М. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Moskwa 1910, с. 216.

³⁴ О. Дячок, *Регулювання митних відносин в Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги*, „Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys”, с. 215–223; Tenże, *Правове регулювання митних відносин в добу кн. Василя-Костянтина Острозького*, [w] *Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції „Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” 15–17 жовтня 2008 р.*, Ostróg 2008, wyd. 13, с. 319–325.

відповідно до давнього звичаю³⁵. На коморах же була запроваджена складна процедура розслідування того, чи дійсно товар належав шляхтичеві³⁶.

Норма про присягу знайшла відображення й в статті 30 розділу 1 Третього Литовського статуту 1588 р. Але в останньому були певні відмінності. Шляхтичі звільнялись від сплати мита і мостового, якщо вони перевозили зерно або інші товари (не тільки лісові), вирощені чи виготовлені у власному господарстві. Якщо ж товари були придбані, то мито стягувалось. Власник товару або його довірена особа мали скласти присягу перед посадовцями про його походження. Наступні на шляху пересування митниці повинні були пропускати товар за квитанцією, виданою першою митницею. Не належало стягувати мито з шляхтичів і при перевезенні товарів для власного споживання. Також в указаному статті Третього статуту був закріплений і текст присяги³⁷.

Власник, доручаючи слугі продати свій товар, давав йому атестацію для пред'явлення на цільних (прикордонних) і митних коморах і прикорморках³⁸. Текст присяги слуги був аналогічним текстові атестації й підтверджував походження товару³⁹. Вказані документи вписувались до гродських книг.

Варто відзначити, що в наступні роки шляхтичі нерідко ввозили сіль, мед, хліб, рибу для продажу, заявляючи їх як товари для власного споживання й завдаючи таким чином збитки скарбові. Після скарг митників, Жигимонт III видав 17 квітня 1632 р. універсал, яким зобов'язав усіх, хто ввозив товари для продажу, платити мито, а тих, хто вивозив не власне, а куплене зерно, платити ціло (мито, що стягувалося на кордоні). Про мету ввезення товару в першому випадку та його походження у другому власник мав скласти присягу ("*iurament wrzód uczynił*")⁴⁰.

"Слухання лічби" про надходження прибутків і видатки митниці (і урядникам, які "держали мыто к верной руке", і орендарям) здійснювали підскарбій дворний, маршалок і писар господарський, після чого подавався звіт, який затверджувався монархом шляхом надання визнаного листа⁴¹. Якщо ж орендар розраховувався з скарбницею не повністю, то він "бив чолом" про відстрочку плати й давав "квитачію" (боргову розписку) урядовцям⁴². Писарські записи про надходження з митниці вносилися до книг Литовської

---

³⁵ Статут Великаго княства Літоўскага 1566 года, Мінск 2003, с. 63–64.

³⁶ М. Довнар-Запольский, Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского..., с. 526.

³⁷ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588, przekł. na jęz. białoruski A. С. Шагун, Мінск 2002, с. 30–31.

³⁸ Торгівля на Україні..., с. 294.

³⁹ Там же, с. 305, 313–314, 318–322, 328, 334–335, 336–337.

⁴⁰ Акты, издаваемые Виленскою Археологическою комиссией, т. 3, с. 330.

⁴¹ Lietuvos Metrika. Kn. 10 (1440–1523): Užrašų knyga. 10, Wilno 1997, с. 92–94; Торгівля на Україні..., с. 43–44, 48–49.

⁴² Lietuvos Metrika. Kn. 10, с. 93–94.

метрики⁴³. Один з документів книги записів 4 Литовської метрики від 1489 р. має заголовок

Какъ корол его м[и]л[о]сть брал личьбу в мытниковъ киевскихъ и путивльскихъ, в Рабея а въ Симышина сына и въ товаришшовъ, в Кракове, мая 20 день, индикть 7.

Проте його зміст⁴⁴ не дає підстав стверджувати, приймав Казимир IV звіт від вказаних осіб безпосередньо чи від урядників.

Лариса Жеребцова відзначила, що до 20-х років XVI ст. включно митники звітували перед писарями великокнязівської канцелярії, котрі вписували результати звіту до книг Литовської метрики. А з 1531 р. митники перейшли у підпорядкування підскарбія земського⁴⁵. До цього часу він інколи приймав звіти як контролер. Після призначення у 1531 р. підскарбієм земським Івана Горностоя митники мали вчиняти лічбу перед ним. А з 1550-х рр. повноваження цього посадовця щодо митної служби були суттєво розширені⁴⁶. Призначений невдовзі після початку правління Стефана Баторія земським підскарбієм Лаврин Война мав “в справованю своемъ” увесь земський скарб: відав як надходженнями, так і видатками. Приймаючи надходження, підскарбій вислуховував звіт (“лічбу”), перевіряв його, видавав “квит”, якщо все було вірно. “Слуханням лічби” займалися і скарбні писарі, які були у розпорядженні земського підскарбія. Останній міг своєю владою призначити ревізію для перевірки будь-якого джерела скарбового доходу. Крім того, він призначав митників та інших поборців, міг здавати в оренду мита⁴⁷.

Важливу роль у роботі митниць відігравали служебники промитні. Мабуть, найдетальніше їх діяльність розкриває добре відома дослідникам скарга митників Луцької комори Давида Марковича та Юзефа Якубовича “с товаришии” на острозького купця Івана Плескача від 26 лютого 1565 р., зміст якої наводився у різних публікаціях⁴⁸. У скарзі зазначено, що Іван Плескач регулярно уникав сплати митних поборів на Луцькій митниці, завдавши

⁴³ Торгівля на Україні..., s. 39, 42–43.

⁴⁴ Lietuvos Metrika. Kn. 4 (1479–1491): Užrašų knyga, Vilno 2004, s. 70–71.

⁴⁵ Л. Жеребцова, Практическая организация таможенной службы..., s. 33.

⁴⁶ Л. Ю. Жеребцова, Особливості підвітності митників підскарбію земському у Великому Князівстві Литовському, [w] П'ята міжнародна наукова школа-семінар: Історія торгівлі, податків та мита". 27–28 жовтня 2011 р., Дніпропетровськ, Кіїв 2011, s. 39–41.

⁴⁷ И. И. Лаппо, Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя, Sankt Petersburg 1901, t. 1, s. 652–654, 656.

⁴⁸ Торгівля на Україні..., s. 110–112; О Панасенко, Рівненщина. Сторінки минулого: науково-популярний навчальний посібник, Рівне 2001, s. 42–45; О. Дячок, Регулювання митних відносин в Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги, s. 212–213; Л. Ю. Жеребцова, Організація митної служби Великому князівству Литовському наприкінці XV – в середині XVI ст. (до 1569 р.), [w] Історія торгівлі, податків та мита, ред. О. О. Дячок, Dniepropietrowsk 2007, s. 55.

таким чином великої шкоди господарському скарбові. А далі зафіксовано справжню детективну історію з втечею та погонею: дізнавшись, що купець з товарами виїхав з Любліна, служebníки промитні відправились *“гостинцєм стержчи, абы его могли где унасти”*, проте *“он самъ не ведати котрою дорогою поехал”*. Але й цього разу його *“формани”* на Луцькій митниці не оповіли, які везуть товари. Дізнавшись же, що на них чатують, вони поїхали *“простою”* (тобто невстановленою) дорогою, а їх переслідували службовці (*“за ними гнали и по передместю искали”*). Урешті, подолавши певні труднощі, через кілька днів митники вилучили як промито два вози з різноманітними товарами.

У цьому документі слід звернути увагу на два моменти, які розкривають роботу тогочасних митників.

“Формани” Івана Плескача, знайшовши прихисток від переслідування у монастирі, надіслали до митників чоловіка з листом сатийвського намісника Севастьяна Туровського з проханням вільно пропустити вказані вози, бо на них знаходяться речі, придбані для власних потреб пана Ласького. Однак митники звернули увагу, що в листі жодні речі не були описані, а також мала місце *“помылка явная”*: зазначалось, що до листа прикладається власна печатка і він підписується власною рукою. Але *“печат неправе значная притиснена, а руки подписи нъ маешъ. С чого са, деи, значнаа промыта показуе”*⁴⁹.

Забрання за промито покинутих у монастирі возів відбувалося у присутності вижа, взятого з луцького замкового уряду. Коли своїми кінями їх доправили *“до места Луцкого в домъ мытныи”*, розв’язувати покриті шкурами вози не стали, послали до лантвійта і бурмистра з проханням надіслати двох вірних. Коли останні прийшли, то митники у присутності вижа і прибулих присяжних розв’язали вози, переглянули всі речі й внесли їх до реєстру. Після цього митники звернулися до Войтеха Красовського, який на той час виконував обов’язки луцького підстарости, з проханням записати зазначений реєстр до замкових книг, що і було виконано⁵⁰.

Є підстави думати, що описані процедури були типовими для подібних випадків.

Владислав Берковський звернув увагу, що поряд із служebníками промитними, яких посилали стерегти гостинці й ловити тих, хто обходив митниці невстановленими дорогами, наприкінці XVI ст. у містах почали створювати мережі інформаторів, котрі повідомляли не тільки про випадки об’їзду митниці, що сталися, а навіть про можливі⁵¹.

---

⁴⁹ Торгівля на Україні..., s. 111.

⁵⁰ Tamże, s. 111–112.

⁵¹ В. Берковський, *Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – перій половині XVII ст.: митне та гостинне право*, „Український історичний збірник”, Кіjów 2003, wyd. 5, s. 83; W. Berkowski, *Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku*, [w] *Nad społeczeństwem staropolskim*, Białystok 2007, t. I. *Kultura – instytucje – gospodarka w XVI – XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki i W. Walczak, s. 326.

У листах великого князя містилися вказівки місцевим урядовцям надавати допомогу митникам (*“А который бы купець промытился, врьдникъ нашъ Дорогицкый маеть имъ (орендаторам митних зборів – О. Д.) помощь давати”*⁵²).

Митники Великого князівства Литовського виконували й функції, неприбутанні для їхніх сьгоднішніх колег. Наприклад, за дорученням господарського скарбу митники-соляники продавали сіль зі складів купцям і людності⁵³. Справці мали продавати сіль як у толпах⁵⁴, так і дрібну всім бажаючим дорожче на один гріш, ніж самі її купили⁵⁵.

Але найчастіше митники із зібраних грошей виплачували визначені суми певним особам. Жигимонт I 29 грудня 1507 р. пожалував “за вірну, справедливу і накладну службу” кн. К. І. Острозькому по двісті кіп грошей щорічно “до волі господарської” з мита, що стягувалося у луцькому замку⁵⁶. Лист Жигимонта Августа від 17 липня 1570 р., адресований підканцлерові Великого князівства Литовського, старості берестейському і кобринському Остафію Воловичу, “справці” мита у Волинській землі Ісааку Бродавці та майбутнім митникам, містить розпорядження щодо надання з волинського мита старості черкаському і канівському, маршалкові Василю Загоровському *“юркелту*⁵⁷ *на кождий годъ по двесте золотых польскихъ, то ест по шмидесят копъ грошеи литовскихъ”*⁵⁸

Часто з мита видавались одноразові виплати за службу певним особам, які здійснювались як у грошовій формі, так і в натуральній (тканинами, сіллю). Велику кількість реєстрів (списків) таких виплат містить книга записів 4 Литовської метрики за 1479–1491 рр. Зокрема, за реєстром, розпочатим 14 грудня 1486 р., пан Литавор отримав три вози солі з мита берестейського, князь Михайло Вруженський 5 кіп – з мита луцького, житомирський намісник Сенько Романович – 5 кіп з мита київського, житомирська бояриня Ленькова – 5 кіп з мита київського та 5 кіп з мита путивльського, луцький староста Петро Янович – 20 кіп з мита луцького і стільки ж з берестейського, якийсь Кисіль – 12 кіп, віз солі та 7 ліктів⁵⁹ сукна махальського⁶⁰ – з луцького мита⁶¹. Цей

⁵² *Русская Историческая Библиотека*, т. XX, zwój 1525.

⁵³ О. Грушевський, *3 економічного життя XVI в.*, с. 18.

⁵⁴ Толпа (ступка, топка, голованя, гуска) – брусок солі розміром приблизно 2,5×5 см, вагою 60–80 г (*Торгівля на Україні...*, с. 370).

⁵⁵ *Торгівля на Україні...*, с. 175–177, 349.

⁵⁶ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*, Sankt Petersburg 1848, т. II, с. 33.

⁵⁷ Юргелт – щорічна виплата.

⁵⁸ Российский государственный архив древних актов в г. Москве, зesp. 389. Литовская метрика, inw. 1, sygn. 191, k. 100–102 (матеріали даної справи люб'язно надані доктором історичних наук Ю. А. Святцем).

⁵⁹ Лікоть – міра довжини антропометричного походження, що дорівнювала 38–40 см (*Торгівля на Україні...*, с. 369).

⁶⁰ Махальський, або мехельський – виготовлений у м. Мехелен (сучасна Бельгія) (*Торгівля на Україні...*, с. 362).

⁶¹ *Lietuvos Metrika. Kn. 4, s. 47–49.*

документ навіть містить окремі заголовки “В Петрѣкове сукна даваны з мыт”, “В Петрѣкове соль давана з мыт и с ключовѣ”⁶². Указуючи на подібні випадки, Владислав Берковський зазначив, що цельники і митники, крім нагляду за діяльністю підпорядкованих їм комор і боротьби з порушниками сплати мита, також виконували функції фінансового агента великого князя чи короля і постачальника товарів до монаршого двору⁶³.

Так само за вказівкою великого князя певні виплати робилися з воскових комор⁶⁴.

Також Владислав Берковський зауважував, що досить часто цельники мали покривати королівські борги від доходів з комор⁶⁵.

Ще Олександр Грушевський відзначав, що досить часто митникам давалися доручення виплатити з прибутків комор за великокнязівськими квитами певні суми грошей тим чи іншим особам. Також на соляні й воскові комори переносили плату службним людям за їх службу князям, панам, дворянам. У цьому випадку скарб давав квитациі особам, які мали отримати плату, а ті вже зверталися до митників. Останні за вказаними квитациями здійснювали виплати. За розпорядженням великого князя на певні цілі давали асигнування з грошей, що збиралися восковими коморами⁶⁶. Кілька документів такого роду містить 4-а книга судних справ Литовської метрики (№№ 20, 103, 104, 109). 10 жовтня 1522 р. Жигимонт підписав лист про угоду з митником берестейським Міхелем Єзофовичем, що дозволяв останньому у ротмістрів, десятників і службних “службу их купувати, где-колвекъ он может(ь) сторговати”. Господар брав на себе зобов’язання виплачувати митнику зазначену “куплену службу”, половину – грошима, а іншу половину – сукнами, з яких третину Єзофович повинен був відпускати великому князю. Виплата митнику не могла бути затримана довше визначеного терміну⁶⁷. На думку С. О. Бершадського ці операції сильно нагадують позики під пенсійні книжки, оскільки Міхель отримав “право робити позики офіцерам королівського війська під забезпечення належного їм жалування”. Сам же господар від подібних угод отримував куртажні⁶⁸ відсотки⁶⁹. Міхель Єзофович “купив службу”, принаймні, у кількох службних людей, серед яких був і ротмістр Шостоцький. Деяким службним людям була виплачена

---

⁶² Tamże, s. 52.

⁶³ W. Berkowski, *Struktury administracyjne...*, s. 324; W. Berkowski, *Wotyń w systemi celnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej (XVI – połowa XVII wieku)*, „Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 2008, nr 1, s. 221.

⁶⁴ О. Грушевський, *З міського господарства XVI в.*, s. 6-7.

⁶⁵ W. Berkowski, *Struktury administracyjne...*, s. 324.

⁶⁶ О. Грушевський, *З міського господарства XVI в.*, s. 7.

⁶⁷ *Lietuvos Metrika, kn. 224: (1522-1530): 4-oji Teismų bylų kn*, Wilno 1997, s. 56-57.

⁶⁸ Тобто посередницькі. Куртаж – комісійна винагорода, яку отримують маклери та інші посередники в комерційних операціях.

⁶⁹ С. А. Бершадский, *Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388-1569 г.)*, Sankt Petersburg 1883, s. 366.

половина належного їм жалування. Іншу половину, викупивши у великого князя, заплатив їм Міхель Єзофович. Після цього він звернувся до господаря з проханням компенсувати йому витрати, а також гроші й сукна, які “на потреби” брав у митника писар Павел Нарушевич, сукна, взяті в склепі Аврама Єзофовича, брата Міхеля, Богушем Боговитиновичем, і борг князя Резанського. Великий князь 3 квітня 1524 р. наказав підскарбію земському, писареві, державці слонімському й каменецькому Богушу Боговитиновичу видати належну суму зі скарбу, “ажбы он нам о том болши не жаловал”⁷⁰. Однак з виплатою зі скарбу були затримки, й Міхель Єзофович і далі звертався до правителя. Наступного місяця (в документі день не вказаний) Жигимонт знову надіслав листа підскарбію, в якому говорилося, що той повинен взяти у митника “личбу достаточную”, та вказувалося, які суми боргу і з яких доходів необхідно виплатити, зокрема двісті кіп грошей з доходів Луцької та Володимирської комор за попередній рік⁷¹.

Причину “продажу” приватній особі виплати жалування служебним людям можна пояснити нестачею засобів у господарському скарбі. Відзначимо, що у цей же час митні, воскові й соляні комори передавалися в оренду, в основному, євреям. Це дозволяло господарю отримувати живі гроші як для власних, так і для державних потреб. Крім того, віддаючи в оренду митні збори євреям, влада завжди могла розраховувати на отримання позики від останніх⁷². Власне кажучи, “купівля” орендаторами митних зборів виплати жалування служебним людям і є такою позикою. Вносячи орендну плату й надаючи позики господарю, багаті євреї (або їх об’єднання) забезпечували собі нові орендні угоди. Матвій Довнар-Запольський відзначив, що за Жигимонта було покладено початок об’єднанню в руках одного відкупника кількох митних округів. Зокрема, компанії євреїв на чолі з Міхелем Єзофовичем з 1523 р. були віддані на відкуп волинський і підляський митні округи⁷³.

До речі, Іван Лаппо наголошував: підскарбієві земському важко було вести свою справу саме через те, що нерідко доходи скарбу витрачалися ще до надходження до нього, – і наводив приклад виплат з мита Луцької комори юргелта володимирському плебанові⁷⁴.

Досить рідко, але все ж трапляються у документах Литовської метрики відомості про митників ширшого характеру (не тільки ім’я та прізвище, але й місце проживання, власність тощо). Наприклад, у люстрації Кременця 1563 р. зазначено, хто і на якій вулиці мешкав, хто володів городами й садами, і які сплачував податки. Зокрема, на ринковій площі мешкав “Fiodor mytnik” (мав 2 пруги площі, сплачуючи за кожний 7,5 пенязя), а на Жидівській вулиці – ще двоє: “Osinski mytnik” і “Smuyło mytnik” (мали відповідно 2¼ і 3 пруга площі,

⁷⁰ Lietuvos Metrika, kn. 224, s. 111.

⁷¹ Там же, s. 114.

⁷² Л. Ю. Жеребцова, *Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами...*, s. 34.

⁷³ М. Довнар-Запольський, *Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского...*, s. 534.

⁷⁴ И. И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 661–662.

сплачуючи за кожний по 5 пенязів). Окрім того, Федір мав город площею 6 прутів під горою Високою, сплачуючи по 2,5 пенязя за кожний, та волоку сіножаті біля Яблонних Лоз, які на час складання люстрації називалися Калинівцями, сплачуючи за неї 12 грошів⁷⁵.

На основі архівних й опублікованих джерел В. Берковський ідентифікував 136 посадовців державних цільних і митних комор (25 цільників, 80 митників, 31 писар) і 33 посадовців приватних митних комор (32 митника, 1 писар) Волині XVI – першої половини XVII ст., 78 % яких становили євреї⁷⁶.

Підведемо підсумки сказаному. Ще у XV ст. у Великому князівстві Литовському почали формуватися митні округи. Практикувалося два способи управління ними. Перший полягав у призначенні службових осіб – справців, другий – у передачі митниць в оренду. Підскарбій дворний, маршалок і писар господарський приймали звіти про прибутки і видатки митиці. Важливу роль у боротьбі з порушниками відігравали служебники промитні. Крім безпосередніх функцій, митники нерідко виконували й додаткові: були агентами й постачальниками великого князя, здійснювали роздрібну торгівлю сіллю.

Тривалий час у кожній місцевості мито стягували згідно з ustalеним звичаєм, підтвердженим великим князем. У першій половині XVI ст. верховною владою запроваджене “нове” мито, яке стягували поряд зі старим. Видано перші тарифи. Мито сплачували на прикордонній або внутрішній митниці. Товари вносили до реестру, а на упаковках чи тарі ставили спеціальне клеймо – ціху – на підтвердження сплати мита.

---

⁷⁵ Архив Юго-Западной России, cz. 7, t. 2, s. 43, 45, 61, 62, 68.

⁷⁶ W. Berkowski, *Struktury administracyjne...*, s. 327–337.

Резюме

Олег Дячок

Організація митної служби у Великому князівстві Литовському

У статті проаналізовано організацію служби на державних митницях Великого князівства Литовського, які передавали в управління призначеним чиновникам або на визначених умовах на певний час віддавали в оренду привітним особам. Розглянуто нормативно-правове регулювання митних відносин, функції митників, розміри мит, порядок їх стягнення, процедури митного оформлення.

Summary

Oleg Diachok

The organization of the customs service in the Grand Duchy of Lithuania

The article analyzes the organization of the state customs service offices of the Grand Duchy of Lithuania, which were being handed over the management of designated officials or given as a rent to private persons on the agreed conditions for a defined period. The legal regulation of customs relations, customs officers' functions, sizes of fees, a procedure for collection, customs clearance procedures are searched.